

ե. Միջին կարողության տեր անձիք՝ դատելով նրանց նվիրաբերումներից
Աթանաս, Ջուհալ, Մխիթար Շերաքի, Դավթի որդի Ըռուբեն, Մուգ խաչատուրի որ-
դի Ակեռ, Մխիթար և իր կին Ղիմեթի/

զ. Տարբեր մասնագիտությունների տերեր Մարգիս լարարար, Ջաքարե
հեքիմ, Շահեր վարդապետ, հյուսն Ավետիք/

Նվիրատուներից մի քանիսը միմյանց հետ կապված էին վասալա-սյուզե-
րենային կապերով:

ՀԱԿՈՔ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒ Մ 1813-1823թթ.

Արտագաղթերն ու բռնագաղթերը, ինչը հատկապես բնորոշ է թուրքա-
պատակ արևմտահայությանը, դիմախեղեցին հայերի բնօրրան հանդիսացող
Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառների ու նահանգների ժողովրդագրա-
կան պատկերը՝ իրենց բացասական ազդեցությունն ու հետևանքները թողնելով
հետագա դարերի վրա: Այս գործընթացները պայմանավորված էին նաև հարևան
երկրների, մասնավորապես Ռուսական կայսրության վարած ժողովրդագրական
քաղաքականությամբ, որը նպատակ ուներ հնարավորինս արագ վերաբնակեցնել
սահմանային նորանվաճ տարածքները: Այդօրինակ երևույթներ նկատվեցին նաև
Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակին՝ մասնավորապես
1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում:

1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական իշխա-
նություններն ուժեղացրին ռուսներին օժանդակած արևմտահայության հալա-
ծանքները: 1813թ. հուլիսի 7-ին Կովկասի կառավարչապետ գեմ. Ռտիշչևը բողոքի
մոտա ներկայացրեց Թուրքիային՝ պահանջելով դադարեցնել հաշվեհարդարը
հայ բնակչության նկատմամբ:¹ Սակայն արևմտահայության վիճակը զնալով շա-

¹ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, лок. 932-933.

րուհակում էր վատթարանալ: Բռնություններից զերծ չեն մնում նաև Կարսի հայերը:¹

Փաստորեն գաղթողները ոչ միայն չէին վերադառնում, այլ ընդհակառակը, սաստկանում է արևմտահայերի արտագաղթը: 1814թ. Փամբակում ռուսական զինվորական մարմինները բազմաթիվ խնդրագրեր էին ստանում՝ Անդրկովկասի ռուսահպատակ մարզեր գաղթելու թույլտվություն ստանալու համար: Բայց ի տարբերություն դարասկզբի, այժմ ռուսական կողմը խուսափում էր բացահայտորեն արևմտահայերի զանգվածային գաղթի կազմակերպումից՝ վախենալով վտանգել 1812թ. հաշտությամբ հաստատված խաղաղ իրավիճակը: Հայերը շարունակում էին գաղթել Կարսի փաշայությունից: Շատերը հաստատվում են Ղարաքիլիսայում:² Ավելի ուշ՝ 1828թ. ռուսների կողմից Կարսի գրավումից հետո իրենց հայրենի քաղաք, ապա ռուսական տարածքներ են տեղափոխվում պոլսահայ կարսեցիները:³

Նահանգի տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմադ փաշան և Մաղասբերդի Կարաբեկը զենքերալ Ռտիշչևին խնդրում են Փամբակում և Շորագյալում բնակվող իրենց փաշայության բնակիչներին ուղարկել նախկին բնակության վայրերը՝ փորձելով այդ պահանջը հիմնավորել Բուխարեստի պայմանագրի այն դրույթով, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը: Ռուսական զինվորական իշխանություններն առերես համաձայնվում են թույլատրել կարսեցիների ետդարձը, բայց իրականում խոչընդոտում են այդ գործընթացը: Ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերի համաձայն՝ Ղարաքիլիսայում բնակվում էին 110 ընտանիք, Գյումրիում՝ 20, Բեկանտում՝ 50, Համամլուում՝ 10, Փոքր Ղարաքիլիսայում՝ 20, Լոռիում՝ 60, Ուզունլարում՝ 6, ճոճկանում՝ 14, Թիֆլիսում՝ 30, Ղազախի և Շամշադինի տարածքում՝ 150, Կախեթում և Քարթլիում՝ 133, ընդամենը 603 ընտանիք: 1815թ. դրությամբ՝ Փամբակի և Շորագյալի գյուղերում վերաբնակված կարսեցիներից միայն 27 ընտանիք է ցանկություն հայտնում վերադառնալ Կարսի էյալթ, իսկ մյուսները նպատակահարմար են գտնում ընդմիջտ մնալ Ռուսաստանի հպատակության տակ: Ռուսական պաշտոնյաներ Պեստելի և Արդուտինսկու ներկայացրած ցուցակների համաձայն, Կարս վերադառնալ ցանկանում էին Ղարաքիլիսայում բնակվողներից 3 ընտանիք, Լոռիից՝ 25-ը, Շամշադինի Ամիրլար գյուղից՝ մեկ թաթար ընտանիք, ընդամենը՝ 38 ընտանիք: Վրաստանում մնալու ցանկություն է հայտնել Ղարաքիլիսայում 22, Լոռիում 22, Համամլուում 5, Բեկանտում 18, Գյումրիում 13, Փոքր Ղարաքիլիսայում 75, ընդամենը 155 ընտանիք:

¹ Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի դիվան, թղթ. 163ա, վավ. 58, 64: Ներսես Աշտարակեցին Կարսի թեմակալ Պողոս արքեպիսկոպոսին դիմում է, որպեսզի ամեն կերպ աշխատի մեղմելու իրականացվող հալածանքներն ու բռնությունները (Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, 164թ. վավ. 773): Աշտարակեցին նաև հանգամանությունների միջոցով քանում էր ազատել մահմեդականների մոտ գտնվող այն կարսեցիներին, որոնք ենթակա էին ուրացության (Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 250):

² Սելբոնյան Ա., Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Երզրումի նահանգի Բայազետ, Դիադին, Խամուր և Ալաշկերտ գավառներում, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1988, N. 5, էջ 16, նաև՝ Իրան-Մամէ, 1998, թիվ 1-2-3, էջ 15:

³ Захаров Н. Н. Миграция. Русская Армия, 1886. кн. I, с. 468.

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 342, ց. 1, գ. 2, թ. 2: Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, 27 թղթ, վավ. 57:

Թիֆլիսի քաղաքային ոստիկանությունը հայտնում է, որ թուրքահայտակ տարածքներից Թիֆլիս գաղթած արևմտահայերը ցանկություն են հայտնում բնակվել պետական հողերում: Այստեղ 78 հոգուց 69-ը կարսեցիներ էին: 13 ընտանիք էլ բնակություն էր հաստատել Թելավում և Սղնախում:

1817թ. գարնանը Կարսի հայերը և Երևանից աղալար Մաշադի Աբդուլլան 200 ընտանիքով Լոռի-Փամբակի ռուսական զորքերի հրամանատար, փոխգնդապետ Սավարսամիձեին խնդրում են թույլ տալ բնակության անցնել ռուսական տարածքներում: Սակայն Երմոլովը չցանկանալով հարաբերություններ սրել Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ, առժամանակ ձեռնպահ է մնում այդ ժամանակ ներգաղթի բացահայտ խրախուսումից: Միաժամանակ, Սավարսամիձեն հայերին «չվշտացնելու» համար զանազան բանավոր հավաստիացումներ է անում՝ հարմար առիթի դեպքում այդ բնակչությանը գաղթեցնելու իրենց հաստատակամության առնչությամբ և որ երբևէ, նրանց պահանջելու դեպքում, չեն հանձնի:²

1820թ. հոկտեմբերի 22-ին կայսր Ալեքսանդր 1-ինը հատուկ օրենքով ռուսական սահմանները գաղթածներին ազատում է հարկերից և պարհակներից, ինչպես նաև 3 տարով՝ զեմսովային պարտավորություններից:

Թեև ռուսական իշխանությունները բացահայտորեն չէին խրախուսում ներգաղթը (կապված 1812թ. Բուխարեստի հաշտության պայմանների հետ), այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի գյուղերից և քաղաքներից գաղթ տեղի ունենում էր: Եվ այն կարծիքը, թե 1829-1830թթ. և հետո ընկած ժամանակաշրջանում է կատարվել հայաթափման գործընթացը Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես, Կարսի նահանգում, ու դրանց հետևանքով են մոր միայն հայաշատ դարձել Արևելյան Հայաստանի շրջանները, իրականությանը չի համապատասխանում: Դրա վկայություն են Մատենադարանում պահվող բազմաթիվ վավերագրերը:

1822թ. կազմված Եորագյալի, Փամբակի, Սանահինի, Շնողի, Շուլավերի, ինչպես և Սղնախի ու Կրաստանի մյուս գյուղերի չափաբերական մատյաններից պարզվում է, որ Եորագյալի Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղում կային Կարսի նահանգի Եորագյալի գավառի Փարկիթ, Ղարախան, Ջումուշլու, Քեչեբորք, Քյադիկլար, Բաշ Եորագյալ, Համզաքեարաք, Ղալախախ, ճալա, Օպնի, Տեկոր, Տիկնիս գյուղերից և Կարս քաղաքից գաղթած հայեր, հռոմուն՝ Քեչեբորքի գյուղացիներից: Կարսեցիներ կային նաև Շիրակի Ղալթաղչի և Ղշաղ, Համամլուի Պարնի գյուղերում, որոնք բնակություն էին հաստատել կալվածատիրական հողերի վրա:⁴ Շիրակի Բայանդուր գյուղում կային Ղալախախից, Բաշ Եորագյալից, Ջոչից, Օղուզլիից, Նախիջևանից, Կարսի գավառի Բենկլի Ահմետ, Կաղզվանի՝ Ղարաբաղ և Քերս գյուղերից եկածներ: Համամլուում հաստատված կարսեցիների, Ղալախախցիների մի մասը բնակվում էին պետական հողերի վրա: Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքի կարսեցիների մի մասը հաստատվել էր պետական, իսկ մյուսները կալվածատիրական հողերի վրա: Ղարաքիլիսայի կալվածատիրական բնակիչներ

² АКАК, т. 5, док. 952. Թիֆլիսում վերաբնակված Ղարսեցի տեր Իսրայելը, որը բնակվում էր Հավլաբար թաղում և քաղաքի քարափի փողոց եկեղեցու միաբաններից էր (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 31, վավ. 127, 130):

³ АКАК, т. 6, к. 2, Тифлис, 1875, док. 296.

⁴ АКАК, т. 7, Тифлис, 1876, с. 847.

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 43, վավ. 298թ:

րի թվում կային նաև կաղզվանցի հայեր:¹ Պարսի գյուղի կալվածատիրական բնակիչների թվում ևս կային կաղզվանցի հայեր, համաձայնում՝ Ղարաբաղ գյուղի հայեր:² 1822թ. հունիսից դեկտեմբեր Ստեփանոս վարդապետ Նախիջևանցու կողմից հավաքվում է «արդիւնք տերունի ժողովրդաց եղելոց ի կողմանս Բամբակա, Լոռույ և Շիրակաւանայ»: Խլի Ղարաքիլիսայից հավաքում է տեկորցի, ծպնեցի մի քանի մահացածների և բաշ-շորագլացի մեկ հոգու պսակի «արդիւնքն»:

Այս վավերագրում տրված է նաև Խլի Ղարաքիլիսա և Գյումրի «նորոգ եկեալ Ղզլախախեցւոց (Շորագլայի գավառի գյուղերից) արդիւնքն»: Այդպես է նաև Գյումրի եկած Զյուրակդարա գյուղացի դարբին Մանուկի, Բայանդարդում խար գյուղից, Ջոջիից, Քոռուլլիից, Զյադիկլարից եկածների պարագայում: Տեկորից և հանգագարակից Մեչիտի գյուղում կային վերաբնակված հայեր, իսկ Ղանլունայում՝ Ջերմալու գյուղից:³ 1823թ. Առաքել արքեպիսկոպոսի հրամանով Ասանահինի վանքի գործակալ տեր Հարություն Ղարաքեշիշենցու կողմից կազմված «տոմարագրութիւն ծնելոց և մկրտեցելոց, պսակեցելոց և ննջեցելոց է յընթացս Փամբակայ ունեզի սեպհական ժողովրդոց» տետրակում, որն ավարտում է 1824թ. հունվարի 15-ին, հանդիպում են Կարսի նահանգից վերաբնակվածների մոր անունների: Այսպես, Ղալթաղչի գյուղում, բացի տեր Սուքիաս Ղարսեցի քահանայից, հանդիպում են նաև տեր Վարդանի անվանը, Ղարբաս գյուղում՝ տեր Հովհաննես Թքնիզեցուն: Ղշլաղ գյուղում կային Օղուզլու և Քերս գյուղից եկածներ:⁴ 1823թ. Ստեփանոս վարդապետի Շիրակավանի և Բամբակաձորի ժողովրդից հավաքած եկեղեցական տուրքերի հաշվենախաններում ևս հանդիպում ենք Կարսի նահանգի Ղզլախախ, Աղջաղալա, Ճալա գյուղերից Խլի Ղարաքիլիսայում վերաբնակվածների, իսկ Բայանդարում՝ Տիկնիս գյուղից եկածների:⁵ Շիրակի գավառի և գյուղերի 1824թ. կազմված մատյանում նույնպես կան Գյումրիում վերաբնակված Կարսի հայ բնակիչների անուններ: «Տոմարագրութեան փոքր Ղարաքիլիսեու պսակեալոց սկսեալ յամի տեառն 1824 և յամսեն յունվար» խորագիրը կրող վավերագրից երևում է, որ այդ գյուղում հաստատվել են բազմաթիվ բնակիչ ահմետցի հայեր՝ տեր Մկրտիչը իր ծխականների հետ:⁶ Նույն պատկերն էր նաև Փամբակի Ղշլախ գյուղում:⁷ Կարսի հայ բնակիչներ կային նույնիսկ Շուլավերում:⁸

Ներսես Աշտարակեցին ներկայացնելով 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի հայ ժողովրդի կրած տառապանքները՝ 1821թ. հոկտեմբերի 17-ին Հովակիմ Լազարյանին ուղղված մամակում գրում է՝ «վեհազնեայ ազգասեր այնոքիկ մեծագումար բազմութիւնք հայոց որք յամենայն սահմանս պայազիտոյ, վանայ, դարսայ և շրջակայից նոցին, նաև ինքեան իսկ Կարնոյ մերձակայիցն այս իբրև ի միջոցի 10 ամաց աննշմարելի անյայտացան աւելի քան 40 հազար տունք մերագանց ի և ի թուոյ այնոցիկ զուգէ իբրև 500 տունք գտանիցին անցեալ յայս սահման իշխանութեան մեր տէրութեանց»:⁹

¹ Նույն տեղում, վավ. 298գ:

² Նույն տեղում, վավ. 298դ:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 44, վավ. 349, ք 1-3:

⁴ Նույն տեղում, թղթ. 46, վավ. 249:

⁵ Նույն տեղում, թղթ. 47, վավ. 279:

⁶ Նույն տեղում, թղթ. 50, վավ. 456:

⁷ Նույն տեղում, վավ. 458:

⁸ Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164, վավ. 1190:

⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ. 13 վավ. 173, ք. 2:

1823թ. մայիսի 7-ին Աշտարակեցին օրհնության և քաջալերության զորություն է հղում Կարսից Լոռի ապաստանած հայերին: «...Ահա գոհանամ զամենայն զի ձեր այդ փոփոխությունն լի է տեղն բարութեամբ և մխիթարութեամբ և բազմապատիկ յուսով, քանզի անդէն ի սահմանս դարսայ գոլով միշտ ի ներքոյ բարբարոսական բռնաւորութեամբ ոչ երբեք ոչ ինչ բարութենէ յոյս ոչ կապէր լինել վասն քրիստոնէից հասարակութեան...»: Նամակում նա ընդգծում է Օսմանյան կայսրությունում հույների և բազմաթիվ հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները և զովաբանում ռուսական տիրապետությունը. «Ապաքեն թեպետ և նեղութենէ տեղափոխութեանց և կուրստեան տանց կրեալ դուք ևս բազում սրտացաւութենէ կարեն ձեզ պատճառել առ փոքր մի ժամանակի, բայց ողորմութենէ աստուծոյ յոյսն լաւութեաց և ապագայ բարութեաց վասն ձեր հաւատի է յոյժ, քանզի որպէս ունիք զբազում օրինակս ձեզ զանթիւ հպատակս բազմութենէ հայոց և զանազան ազգաց որք ի վաղուց ժամանակաց ապահովացեալք ի ներքոյ բարերար հովանաւորութեաց հզոր քնոց քրիստոսապսակեալ մեծ Կայսերական ամենայն ռուսաց ... : ... Աստված, որ քաղցրացուցեալ էր զձեզ միշտ ի վրա կասկածելի կացութեանց ձերոց անդէն ի սահմանս Ղարսայ առաւել ևս ունի քաղցրացուցանել զձեզ այդր ի ներքոյ ամենակին աներկիւղ հովանաւորութենէ հզօր և մեծ ամենաբարեպաշտ տէրութենէ»:¹

1824թ. հունիսի 28-ին Ներսէս Աշտարակեցին Կարսից Լոռի վերաբնակված ժողովրդին հորդորում է երկրի պետական օրենքների համաձայն կրօնավորներին ազատ կացուցանել պետական հարկերին մասնակցելուց. «...քրիստոնեայ ժողովուրդք ևս պարտաւոր են համաձայն կանոնաց քրիստոնեութեան և քրիստոնեաց թագաւորաց ճանաչել զպատիւ եկեղեցւոյ քրիստոսի և պատուել զեկեղեցականս և զքահանայս իւրեանց իբրև զպաշտոնեայն քրիստոսի և զմատուցանողս սուրբ պատարագի վասն կենդանեաց և վասն ննջեցելոց իւրեանց»:² Բամբակաձորում վերաբնակված գաղթականները Աշտարակեցուն բողոքում են իրենց քահանաների անօրինականության դեմ: Աշտարակեցին էլ 1824թ. սեպտեմբերի 2-ին մի քանի քեհյանների, ի պատասխան վերաբնակվածների զանգատագրի, պահանջում է իրական և մանրամասն ապացույցներ՝ խոստանալով խստիվ պատժել:³

Պարսկամերձ Արևմտյան Հայաստանի գավառներից գաղթի նոր ալիք է սկսվում 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ:⁴ Օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրքիան զբաղված էր հունական պատերազմով և Անատոլիական մեծաքանակ զորքերը տարվել են հույների դեմ, ինչպես նաև օտագործելով պարսիկ վաճառականներին կողոպտելու առիթը, պարսկական բանակներն անսպասելի մտնում են թուրքական տարածքներ: Աբաս Միրզան միաժամանակ կարծում էր, թե Ռուսաստանը պատերազմ կհայտարարի թուրքիային՝ կապված հունական դեպքերի հետ, և դրանով էլ ավելի բարենպաստ պայմաններ

¹ Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 682:

² Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166ա, վավ. 78:

³ Նույն տեղում, վավ. 107:

⁴ Այդ ժամանակահատվածի պարսկամերձ արևմտահայ գավառների ազգաբնակչության տեղաշարժերի և պարսիկների կազմակերպած բռնագաղթի մասին մանրամասն տես Մելքոնյան Ա., Էրզրում, էջ 123-128 և Նույնի Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Երզրումի նահանգի Բայազետ, Դիարիք, Խամուր և Ալաշկերտ գավառներում. 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1988, հ. 5, էջ 17-19:

կատեղծվեն Օսմանյան կայսրության հետ ունեցած սահմանային վիճելի հարցերը ի օգուտ Պարսկաստանի լուծելու համար: Դեպքերի ժամանակակիցը գրում է՝ «...երկուց ազգացն, օսմանցւոյն և պարսիցն խռովեալ ընդ միմիանսն, և վրդովեալ և զաղմուկս մեծամեծս յարուցանեալ, և այնու տալ ամենէլ կոխան ոտից գերկիրսն այնր կողմանցն ամբոխեալ զօրաց և զօրապետաց»:¹ Երկու ամիս Աբաս Միրզան պաշարում է Բայազետը, որտեղ իր հիմնական ուժերով փակվել էր Բահլուլ փաշան: Նրան հակառակորդ Կարսի, Վանի, Մուշի փաշաները ոչ մի քայլ չեն ձեռնարկում քաղաքի պաշարումը վերացնելու ուղղությամբ:²

Դեռևս 1820թ. Իրանի հպատակ քրդեր, պարսիկ զինվորների հետ միասին, հարձակվում են Կարսի էյալեթի Կադզվանի սանջակի վրա և բնակչությունից կողոպտած անասուններն ու ունեցվածքը տանում են Իրան:³

1821թ. նոյեմբերին, երբ վերսկսվում են ռազմական գործողությունները, Կարսի փաշայության բնակիչները, որոնք հաց էին վաճառում ռուսներին, վախեցնալով, որ պատերազմը կարող է խանգարել իրենց առևտրին, դիմում են ռուսական իրամանատարությանը խնդրելով զինական աջակցություն հացի առաքումն ապահովելու խնդրում: Ռուսական փոքրաթիվ մի զորաջոկատ մտնում է Կարսի նահանգի տարածք: Բնակիչները մեծ ուրախությամբ են ընդունում ռուսներին ու շարունակում իրենց առևտուրը:⁴ Ռուսական զորքերի փաշայությունում գտնվելը նպաստում է նաև նրան, որ պարսիկները չեն համարձակվում ներթափանցել նահանգի խորքերը և կողոպուտ ու գերեվարություն իրականացնել: Այնուամենայնիվ, պարսիկներին հաջողվում է կատարել մասնակի գերեվարություն Կարսի Աղջաղալա գյուղից: «1821թ. պարսիկք ... յառաջացան մինչ ի սահմանս դարսայ և մշու.-կարդում ենք վավերագրերում,- յայն ժամ բազումք գերեվարեցան ի պարսից մեք յաղջաղալայ գիւղում էաք, ես ունեի ինձ եղբայր քահանայ տէր յարութիւն անուն, զսա սպանեցին և տորա որդի մանուկն գերի արարին ... »:⁵ 1828թ. դեկտեմբերին վերոնշյալ գյուղից Ավետիք Չակոբյանը էքմիածնի հոգևոր իշխանությանը խնդրում է միջնորդել՝ 1821թ. պարսկա-թուրքական պատերազմի ռազմական գործողությունների ժամանակ գերի տարված և այժմ Երևանի Միրզա Ջաֆարի մոտ գտնվող իր եղբոր որդուն վերադարձնելու համար: Մինչ այդ՝ հաշտություն հաստատվելուց հետո նա և վերջինիս մայրը գալիս են Երևան և գտնում երեխային: Սկզբում ջանում են փողով և աղաչանքով ետ ստանալ տղային: Սակայն պարսիկ զինվորները նրանց վրա կրակ են բացում և անխնա ծեծի ենթարկում:

Նկարագրելով Բայազետի շրջանում Աբաս Միրզայի կատարած ասպատականությունները՝ Ներսես Աշտարակեցին Զովակիմ Լազարյանին գրում է. «որոմնելի բազմութիւն ազգի մերոյ ուր իցէ ժամանելուց, չափ վնասուց աւերութեանցն»:⁶ 1822թ. գարնանը Թոփրակ-կալեի մոտ թուրքական զորքերը կրում են

¹ Մատենադարան, ձեռագիր, 10195, ք. 9ա:

² Երիցյան Ա., Կովկասի Դաք ... և. Ա., էջ 404: Էքմիածնի վանքի մի քանի եպիսկոպոսներ ու արքեպիսկոպոսներ «առ ի զգուշութենէ մեզ» սարդարից թույլտվություն ստանալով՝ սկսում են արագացնել վանքի պարիսպների շինարարությունը (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 79):

³ Թուրքական աղբյուրները Դայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա.Խ. Ասֆրաստյանը, Ի.Ա. Ե., 1961, էջ 309:

⁴ ԱՔԱՔ. Դ. Գ. 2, ձգ. 466, 470.

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 59, վավ. 519:

⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 173, ք. 2:

ռազմական խոշոր պարտություն: «չափան օղլի փաշայն փախուստ լիսլ ՚ի բուն բանակն իւր...»:¹ Իսկ Սիմեոն եպսիսկոպոս Բզնունյանցը Ներսես արքեպիսկոպոսին հայտնում է՝ «պարսիքն օսմանցւոց հետ Թօփրախ դալա պատերազմելէն պարսիկքն յախտելէն փախուստ են դարձեալ ուր լինիլն յատնի չէ այսպէս զիր կա Փամակնիցն Ղարսու փաշէն որե Խօսրով փաշէն լսելա օսմանցո կոտորվիլն որ ինքն զօրօք մերձ Ղօշականքու նստած էր փախուստ է տվիլ զնացելա Ղարսու բերքն է մտիլ և զմեծամեծաց զլուխ է կտրիլ որոց մեկն է դօշալին Ղարսու...»:² Աշտարակեցին նկարագրելով այս դեպքերը՝ Յ. Լազարյանին հայտնում է՝ «... և մտեալ յամրոց մորին սատակեալ է զբազումս ՚ի զխաւոր այլազգեաց եղելոց անդէն»:³

Խուճապի մատնված թուրքերը չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ: Պարսկական զորքերն առաջանալով՝ մտնում են Կաղզվանի տարածք, ուր նրանց է հասնում Հասան խանը: «...ծայնք պատերազմաց պարսից ընդ հզօր տերութիւնի օսմանցւոց բարձրանան օր ընդ օրէ...»:⁴ Պարսկաստանի քուրդ ավազակների մի խումբ էլ, խախտելով սահմանը, մտնում է Կարսի մոտ գտնվող Բյոռ-Օղլի բերդը և այնտեղ ապաստան գտնում:⁵

1822թ. զարմանը իրավիճակը կտրուկ փոխվում է: Պարսկական զորքերը հանկարծակի հարձակվում են Կարսի փաշայության վրա և մեծ վնաս հասցնում: Ամենայն հավանականությամբ, ռուսները, չցանկանալով բախել պարսիկների հետ, հետ են քաշվում նահանգից: Շորագյալի սանջակի մի քանի գյուղերի բնակիչներ իրենց ընտանիքներով և ունեցվածքով ապաստան են գտնում Գյումրիում: Կարսի Օսման փաշան մայիսի 9-ին պահանջում է Երմուլովից չխոչընդոտել իր հպատակների վերադարձին:⁶ Մայիսի 26-ին Երմուլովը պատասխանում է, որ թեև դեմ չէ նրանց հետդարձին, սակայն կողմնակից չէ բռնամիջոցներ կիրառելուն, առավել ևս, որ զաղթականների մեջ քիչ չեն ռուսահպատակները:⁷

Մեծ խուճապ է սկսվում նաև Կարսի փաշայությունում: Տեղի բնակիչները խնդրում են Երմուլովին տիրել Կարսի բերդին: «Ես չէի կարող այն իրականացնել ներկա պայմաններում, - գրում է ռուսական զորքերի զխալոր հրամանատարը, - սակայն շատ գյուղեր մենք փրկեցինք նրանով, որ զնված հացի պաշտպանության պատրվակի տակ գյուղերում փոքր ջոկատներ էինք տեղակայում: Շատ հայկական գյուղեր ընդմիջտ անցան մեր տարածքը, և թուրքերը դրան չխոչընդոտեցին»:⁸ Փնդապետ Սավարսամիձեն, չկարողանալով Կարսից փախած 500 ընտանիքների ապահովել սննդով, 1822թ. հունիսին դիմում է Կարսի փաշային՝ խնդրելով թույլ տալ այդ բնակիչներին՝ վերցնել տեղում թողած իրենց ցորենը: Կարսեցիները, չհանդիպելով թուրքերի հարուցած խոչընդոտներին, բերում են մեծ քա-

¹ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 78:

² Նույն տեղում, վավ. 77:

³ Նույն տեղում, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ. 13, վավ. 192, թ. 2-3, նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 609:

⁴ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 109, թղթ. 42, վավ. 29թ, նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 330:

⁵ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 29դ:

⁶ Թուրքական աղբյուրները, հ.Ա. էջ 310:

⁷ АКАК, т. 6, ч. 2, док. 772.

⁸ Նույն տեղում, док. 773.

⁹ Утверждение Русскаго владычества на Кавказе, Тифлис, 1906, т. 4, ч. 1, с. 39.

նակի հաց: ¹ Մյուս կողմից, մեր կարծիքով, ռուսների նկատմամբ այս բարեհաճ վերաբերմունքն ամենից ամառ պայմանավորված էր պարսիկների հետ անհաջող պատերազմական իրավիճակի առկայությամբ և հունական դեպքերի հետ:

1822թ. Կարս քաղաքի մերձակայքում պարսկական 12000 զորքը շրջապատում է թուրքական փոքրաթիվ զորաջոկատը: Հինգ օր կռվելուց հետո Կարսի բերդակալից օգնություն չստանալով՝ թուրքերն անձնատուր են լինում. «զորս մերկացուցեալ զոմանս արծակեն և զոմանս գերի վարեն»:² 1822թ. աշնանը Հասան խանին հաջողվում է ավերածություններ կատարել Կարսի փաշայությունում. քանդվում, ավերվում, մոլորակոյտի է վերածվում Կաղզվանը, Կարսը ու 2000 տուն հայերով ու առատ ավարով խանը վերադառնում է Սարդարապատ, ուր և նրանց բնակեցնում է:³

Հասան խանը, կանգ չառնելով նույնիսկ խուլերայի հետևանքով սեփական բանակի մեծ կորուստների առջև, շարունակում է թալանն ու բնակչության գերեվարությունը: Գաղթեցվում են նաև Վանի և Կարսի նահանգների մի քանի գավառների բնակիչներ, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայ օրիորդները:⁴ Այնուամենայնիվ, պատերազմի օրերին գտնվում են նաև արևմտահայերի խմբեր Կարսից, Կարինից, Բայազետից, Վանից, որոնք, վտանգելով իրենց կյանքը, կարողանում են հաստատվել Ռուսաստանի տարածքներում: 1822թ. օգոստոսի 9-ին Հովակիմ Լազարյանին հասցեագրված մեկ այլ նամակում, ռուսական տերության մարզերը զաղթած արևմտահայերի մասին Ներսես Աշտարակեցին գրում է. «...դորմելի բազմութիւնք աղքատաց մերազնեաց տարածելոց ընդ ամենայն սահմանս նշանակեալ կողմանս (վերը նշված շրջանները՝ Հ.Մ.) առ ուր որ բարբարոսաց կռուան եղեալ, նկատելի է թէ յորպիսի հեծութիւնիս կայցեն առ հասարակ և բարեպաշտ համարեալ լինին որք մագապուրծ զանծինս և զընտանիս զօրեն արկանել մերկ ու բոկ ընդ հովանեալ դրօշակի իւրոյ կայսերական մեծութեան ամենայն ռուսաց ի Շիրակ գաւառ...»:⁵ 1822թ. Շիրակի դաշտը զաղթածները մեծ թիվ են կազմել, ուստի նրանց տեղավորելու համար ռուսական զինվորական մարմինները հատուկ հանձնաժողով են ստեղծել, որի քանքերով միայն Գյումրիում բնակեցվել է 500 ընտանիք:⁶ Բացի Շիրակից, արևմտահայ զաղթականների մի մասը հաստատվել է Լոռիում:⁷ Այդ տարվա օգոստոս-սեպտեմբերին Թուրքիայի արևել-

¹ AKAK, т. 6, к. 2, стр. 775. Այսպիսի անսպասելի հանդուրժողականությունը, որը իրոր հարգանքի էր արժանի, պարտավորեցնում է գեներալ Վելյամինովին հայտնել ցարին, որպեսզի փաշային մի նվեր ուղարկի կամ նամակով հայտնի առանձնահատուկ երախտագիտություն: Միանգամայն այլ էր Ախալցխայի փաշան, որը Վելյամինովի խնդրանքով Կվարելի գյուղից գերի տարված մի 15 տարեկան տղայի փնտրել ու գտել էր Կարսում, պահանջում է 3300 դոնուշ: Ռուս գեներալը սա համարելով մեծ գումար՝ հրաժարվում է ու պահանջում առանց փրկագնի վերադարձնել: Հակառակ դեպքում խոստանում է տղայի հորը թույլ տալ Ախալցխայի առևտրականի կամ պաշտոնյայի պատանդ պահելու միջոցով ստանալ իր ողորուն (AKAK, т. 6, к. 2, стр. 776):

² Պիվան հայոց պատմության, գիրք Ժ, էջ 432:

³ Մուրատյանց Պ. Դ., Նկարագիր Ս. Դուխաննու վանուց և վիճակի նորին Բագրևանդա, Արարատ, 1889, թիւ 9, էջ 152:

⁴ Հայկունի Ա., Բագրևանդ..., էջ 214:

⁵ Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ. թղթ. 165, վավ. 609, նաև՝ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ. թղթ. 105, գործ 13, վավ. 192, թ. 2-3, տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա., էրզրում, եր., 1994, էջ 127:

⁶ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 127:

⁷ Նույն տեղում:

յան շրջաններում ստեղծված ծանր վիճակի հետևանքով ռուսական սահմաններն են գաղթել մեծ թվով հույներ:¹ Վերը նշված հեղինակը գրում է՝ «...նա ինքն (Աստված՝ Դ.Մ.) հայեցեալ ի յանպատեհ ընթացս բնակելոցն յարևելյան կողմանս հայրագոր գրով ողորմութեանց իւրոյ կամեցաւ խնամիլ զնոսա...»:²

Այս պատերազմում Պարսկաստանը չկարողացավ օգտագործել ձեռք բերած ռազմական իր հաջողությունները: 1822թ. վերջերից անգլիացիների միջնորդությամբ էրզրումում սկսվում են բանակցություններ:³ 1823թ. հուլիսի 28-ին կնքված հաշտությամբ վերականգնվում էին նախապատերազմյան սահմանները:⁴

1824թ. մարտի 12-ին Ներսես Աշտարակեցին, կատարելով Դակոբ Աստվածատրյանի խնդրանքը՝ տեղեկություններ է հաղորդում Անդրկովկասի բարվոք դրության, պարսկաթուրքական պատերազմի հետևանքով երկու կողմերի բազմաթիվ քաղաքների ու գավառների ավերման, հայ ժողովրդի տառապանքների և զերուքյան մատնվելու մասին: «Երկիր մեր որում հովանաւոր գտանի տէրութիւնեա ռուսաց, ... լի է ամենայն ապահովութեամբ և լրացեալ բիւրք խաղաղութեանց լիութեամբ ... : Սահմանք Դայաստանի որք ընդ տէրութեան օսմանցոյ և պարսից հակառակ այնօցիկ լի են ամենայն տառապանքօք զերութիւնք և աւերութիւնք անսպառք ի քանի ամաց հետէ, որովք ի մասին օսմանցոյ պայագիտ, վան, մուշ, ալաշկերտ և դարս քաղաքք եպարքոսականք գրեթէ գտանին ամայացեալք և թշուառացեալք առ հասարակ հայք և այլ ազգիք: Եւ ի մասին պարսից բնակիչք մերծակայ սահմանաց օսմանցոց նույնպէս հարուածեալք և նեղեալք. և զերութիւն յերկուցունք բազում հարիւրաւորոք ...»:⁵

Այստեղ կուզենայինք մեջբերել մի հատված Եփրեմ կաթողիկոսի 1823թ. մարտի 22-ի կոնդակից՝ ուղղված Մելքոն Մանուկյանին (Կալկաթա), ուր նկարագրում է հայության վիճակը. «Մեծ բազմութիւնք ամենայն ազգի հայոց ահս դարաւոր ժամանակօք մաշին և հաշին ընդ ամենայն տարածութիւն լայնածոց իշխանութեան սարակինոսաց, իսկ շրջակայք Արարատեան աշխարհին հայոց որք ի մասին նոցա՝ Կարս, Պայագիտ, Վան, Մուշ, Վաղարշկերտ, Բասենք և այլ գաւառք նոցին, որոց իբրև թե բնաւքն են հայկազնեայք, կոխան ոտից զորաց եղեալ՝ բնակութիւնք նոցին եղեն աւերակք, և ինքեանք առհասարակ ցրուեալք և տարագրեալք ըստ իւրաքանչիւր երեսաց կամ ըստ բռնաբարութեան վարչաց ողորմելի գտան առ հասարակ»:⁶ Աշտարակեցին Թիֆլիսի և Դավլաբարի եկեղեցիների երեցփոխներին հանձնարարում է թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում աղետի ենթարկվածների օգտին յուրաքանչյուր եկեղեցուց նպաստ հատկացնել: Տասնվեց եկեղեցիներից հավաքվում է 60000 ռուբլի:՝ Նկարագրելով Լոռվա գավառը՝ ռուս նշանավոր ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն գրում է .« ... փարթաւ Լոռու տափաստանն արդեն այն ժամանակ (1826թ.՝ Դ.Մ.) բավականին խիտ բնակեցված էր Թուրքիայից և Երևանի խանությունից գաղթական հայերով»:⁷

¹ Նույն տեղում:

² Մատենադարան: Ծեռագիր 10195, ք. 9ա:

³ Տե՛ս ԱԿԱԿ, Է. 6, գ. 2, ձեռ. 464.

⁴ Բայբերդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900-1914թթ., Եր., 1974, էջ 9: Թուրք-պարսկական սահմանային վեճերի մասին մանրամասն տե՛ս այս գրքում:

⁵ Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու տրիսիվ, թղթ. 166ա, վրտ. 26:

⁶ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ., Թիֆլիս 1915, էջ 423:

⁷ Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու տրիսիվ, թղթ. 166ա, վրտ. 22:

⁸ Потто В., Персидская война 1826-1828, т. 3, кн. 1, с. 56. Նույն՝ Բյուրքյուն Ա., 1826-1828թթ. առաւելաւորան պատմութեան, Երևան. 2000, էջ 22:

Այսպիսով, թուրքական դաժան տիրապետության պայմաններում հայ ստվար զանգվածները անծի ու զույքի ապահովություն ձեռք բերելու ակնկալիքով, ցանկություն էին հայտնում ինքնակամ արտագաղթել դեպի ռուսական հպատակություն ընդունած տարածքներ: Իրենց հերթին, ռուսական զինվորական իշխանությունները, նպատակ ունենալով վերականգնել, ամրապնդել և վերաբնակեցնել կայսրության նորահաստատ տարածքները, հնարավորինս նպաստում էին այդ գործընթացներին: Թուրք-պարսկական պատերազմի հետևանքով տուժեցին բազմաթիվ հայկական գավառներ, այդ թվում նաև Կարսի փաշայությունը, գլխավորապես Բայազետին սահմանակից հարավային սահմանները, որոնք դարձան սակավամարդ կամ լիովին հայաթափվեցին:

СЕРГЕЙ МИНАСЯН

УЧАСТИЕ АРМЯН ДЖАВАХКА В КРЫМСКОЙ ВОЙНЕ 1853-1856ГГ.

В многовековой истории Армении немало славных страниц было вписано и в 1853-1856гг., когда армяне приняли активное участие вместе с русскими войсками в боях с турецкой армией на Кавказском фронте Крымской войны. Немалую роль в этих боях сыграло и армянское население Джавахка. Как известно, еще в 1829г. по Адрианопольскому миру к Российской Империи была присоединена большая часть бывшего Ахалцихского пашалыка, находящегося на территории исторической армянской области Джанахк. В 1830г. десятки тысяч армян из Западной Армении, во главе со своим духовным предводителем архиепископом Карапетом Багратуни, с согласия русского правительства переселились в районы Ахалциха и Ахалкалака. Тем самым значительно увеличилось коренное армянское население исторического Джавахка, которое в результате многовекового турецкого владычества и особенно в результате русско-турецких войн первой трети 19 века сократилось. Одной из причин того, что русское правительство предпочло поселить выходцев из Западной Армении именно на территории бывшего Ахалцихского пашалыка, было стремление русских иметь на границе с Турцией верное и надежное армянское население¹.

Армянское население Джавахка и новые переселенцы из Западной Армении издавна славилась своею храбростью и отвагой, и даже многовековое турецкое владычество не листребило в них природную воинственность. С самого начала присоединения Джавахка к России они не только приняли активное участие в охране границ с Турцией, но и участвовали во многих войсках России на Кавказе и даже за его пределами. В 1831г. Главнокомандующий на Кавказе генерал-фельдмаршал И. Ф. Паскевич был назначен в Польшу, для подавления вспыхнувшего там восстания. Уезжая с Кавказа, Паскевич пожелал иметь с собой в Польшу кавалерийский полк, составленный из народов Кавказа. Этот полк, названный из склонности Паскевича к экзотическим восточным наименованиям Осовым Закавказским конно-мусульманским полком, был сформирован и уже в 1834г. привыл в Польшу. Командиром полка был назначен представитель древней армянской княжеской династии полковник кн.Д.О.Бебутов /брат известного армянского генерала русской армии кн.В.О.Бебутова/. Под командованием полковника кн. Д. О. Бебутова Закавказский конно-мусульманский

¹ *Акты Кавказской Археографической Комиссии /АКАК/, т. VII, Тифлис, 1878, л. 819.*